

Joanna Kubaszczyk

Teoria prototypu w kontekście kontaktów językowo-kulturowych i przekładu

Studia Germanica Gedanensia 17, 316-325

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Joanna Kubaszczyk
Instytut Lingwistyki Stosowanej UAM
Poznań

Teoria prototypu w kontekście kontaktów językowo-kulturowych i przekładu

1. Wstęp

W ostatnich latach coraz większym zainteresowaniem cieszy się lingwistyka kognitywna, stawiająca sobie m.in. takie pytania, jak: Co to jest system pojęciowy i jak jest zorganizowany? Czy wszyscy ludzie używają tego samego systemu pojęciowego? (por. Lakoff, 1987:XI i Kleiber 2003:11). Szczególnie inspirujące okazuje się owo pytanie na styku dwóch systemów językowych i dwóch kultur. W tym kontekście warto odwołać się do zaproponowanej przez Rosch (1973) teorii prototypu, która znalazła szeroki oddźwięk w semantyce (por. np. Taylor 1989/2001, Wierzbicka 1999). Prototyp oznacza w teorii tej najlepszy egzemplarz bądź najlepszy okaz, a kategorie zawierają w swym centrum elementy będące lepszymi egzemplarzami od innych i peryferyjnie elementy gorsze (por. Kleiber 2003:47). Teoria prototypu zakłada tym samym, że kategorie posiadają swe jądro i nieostre brzegi (*fuzzy edges*), co udowodniono empirycznie w badaniach semantycznych. I tak koń czy małpa to bardziej prototypowe ssaki niż delfin bądź wieloryb, które plasują się na peryferiach kategorii, a w doświadczeniu potocznym – wbrew wiedzy naukowej – w polu semantycznym ryba (albowiem posiadają wygląd ryby i pływają w wodzie). W ten sposób w semantyce zaobserwować można fenomen płynnego przejścia między kategoriami i stwierdzić istnienie pewnych fenomenów granicznych, które można by zaliczyć do różnych kategorii. Kategoryzując intuicyjnie i potocznie, można by powiedzieć, iż delfin jest trochę rybą, bo pływa w wodzie i wygląda jak inne ryby, a trochę ssakiem, bo karmi młode jak ssak.

Teorie przekładu operują czasami terminem ekwiwalencji, zakładającym równoważność terminów i pojęć różnych języków. Stosunkowo niewielką uwagę przywiązuje się przy tym do konstytutywnych dla poszczególnych pojęć prototypów i stereotypów. Może to doprowadzić w konsekwencji do tego, że osoby przynależne do różnych obszarów językowych i kulturowych, używając tych samych na pozór pojęć, odnoszą się do innych rzeczywistości, nie uświadamiając sobie różnic w ekstensji i intensji oraz że mają trudności

z klasyfikacją fenomenów nieprototypowych, ponieważ istniejące opracowania leksykograficzne niezwykle rzadko w opisie poszczególnych haseł uwzględniają cechy prototypowe. Spróbuję to udowodnić, sięgając po sztandarowy wręcz dla semantyki prototypu przykład kubka i filiżanki.

2. Tasse/Becher – filiżanka/kubek

W celu zilustrowania zasygnalizowanego problemu wyjdźmy od następujących zdań w języku niemieckim i w języku polskim:

Auf dem Tisch steht eine Tasse.

Na stole stoi filiżanka.

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że oba zdania opisują w dwóch różnych językach tę samą rzeczywistość. Prawdopodobnie większość zapytanych uznałaby, że zdania te są w pełni ekwiwalentne. I tak może być faktycznie, ale niekoniecznie. Moją tezą jest, że pojęciom TASSE / FILIŻANKA odpowiadają różne gestalty doświadczeniowe (por. Kleiber 2003:12) i wyobrażeniowe.

Zanim jednak odwołamy się do prototypu, zasięgnijmy porady słowników. Te zdają się jednoznacznie potwierdzać przyporządkowanie *Tasse*: *filiżanka*. A zatem według kollerowskiej systematyki odpowiedników mielibyśmy tu do czynienia z odpowiednikiem 1:1, por.:

Tasse – filiżanka (Langenscheidts Taschenwörterbuch DT-PL / elektronisch)

Tasse – filiżanka (PSNP 1987:782)

Użytkownicy danych języków natomiast, zapytani o to, jaką rzeczywistość pozajęzykową denotują pojęcia TASSE / FILIŻANKA, odniosą się do dwóch zbiorów, które tylko częściowo się pokrywają. Por. przykład ze strony firmy reklamowej zajmującej się nadrukami na... kubkach:

Gestalten Sie Tassen mit Ihrem Wunsch-Motiv und beschriften Sie eine Tasse mit Ihrem Text oder Foto. (<http://de.personello.com/produkte/cup.htm>). Beispiel Tasse:

Wystarczy zajrzeć jednak ponownie kontrolnie do słowników, by stwierdzić, że również polski *kubek* ma przyporządkowany jako odpowiednik jedynie

heteronim *Becher*, a zatem również i tutaj mamy pozornie do czynienia z kolerowską sytuacją 1:1, por.:

kubek – Becher, Trinkbecher (WSPN 1988: 579)

kubek – Becher, Milchbecher, Trinkbecher (PSPN 1993:270)

kubek – Becher, Keramikbecher (Langenscheidts Taschenwörterbuch PL-DT / elektronisch)

Kolejne ilustracje dowodzą, że kategorie pojęć BECHER / TASSE po pierwsze nie są rozłączne, tzn. potwierdzają założenie semantyki prototypów o nieostrych brzegach kategorii, po drugie zaś wskazują na istotną różnicę w stosunku do kategorii polskich, a mianowicie artefakt, który w swym kształcie doświadczeniowo-wyobrażeniowym jest dla rodzimego użytkownika języka polskiego prototypowym kubkiem, plasuje się ewidentnie na granicy kategorii:

**Kaffeebecher,
Kaffeetassen
mit Werbeaufdruck****

So schmeckt Werbung richtig gut! Bedruckte Kaffeebecher und Gläser machen Laune und Ihr Unternehmen bekannt.

Basic weiß Art-Nr.: 0300

Eigenschaften: Keramiktasse

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 70 mm, Höhe: ca. 100 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Special Art-Nr.: 0305

Eigenschaften: Porzellantasse

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 80 mm, Höhe: ca. 95 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Maxi Mug Art-Nr.: 0344

Eigenschaften: Porzellantasse

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 77 mm, Höhe: ca. 91 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Cult Art-Nr.: 0911

Eigenschaften: Porzellantasse

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 75 mm, Höhe: ca. 105 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Elite Art-Nr.: 0912

Eigenschaften: Porzellantasse

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 81 mm, Höhe: ca. 100 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Charisma Art-Nr.: 0915

Eigenschaften: Porzellantasse

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 81 mm, Höhe: ca. 100 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Frozen Mug Art-Nr.: 0970

Eigenschaften: Henkelbecher, satiniertes Glas

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 80 mm, Höhe: ca. 97 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Frozen Sculpture Art-Nr.: 0971

Eigenschaften: Henkelbecher, satiniertes Glas

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 90 mm, Höhe: ca. 110 mm, Inhalt: ca. 0,2 l

Frozen Colour Art-Nr.: 0972

Eigenschaften: Henkelbecher, satiniertes Glas

Farben: blau oder grün

Maße: Ø ca. 80 mm, Höhe: ca. 97 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Frozen Juice Art-Nr.: 0980

Eigenschaften: Saftglas, satiniertes Glas

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 64 mm, Höhe: ca. 110 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Frozen Puro Art-Nr.: 0991

Eigenschaften: Glasbecher, satiniertes Glas

Farbe: weiß

Maße: Ø ca. 77 mm, Höhe: ca. 110 mm, Inhalt: ca. 0,25 l

Po ustaleniu, że w przypadku obu języków kategorie są inaczej zorganizowane, czas zapytać, jakie cechy oraz jaki kształt doświadczeniowo-wyobrażeniowy mają w języku polskim prototypowy kubek i prototypowa filiżanka i jak to wygląda w języku niemieckim. W celu ich określenia przeprowadzony został eksperyment. Na poniższym zdjęciu zamieszczone zostały mniej lub bardziej prototypowe filiżanki i kubki. Uczestnicy badania mieli rozstrzygnąć po pierwsze, jakie naczynia należą do danej kategorii i dlaczego oraz które z prototypowych cech miały największy wpływ na klasyfikację artefaktów nietypowych do danej kategorii.

Większość badanych w eksperymencie rodzimych użytkowników języka polskiego klasyfikowała pojemniki pierwszy oraz siódmy patrząc od lewej jako filiżanki, pozostałe pojemniki zostały zaklasyfikowane jako kubki. Część badanych twierdziła przy tym, że również przedmiot siódmy należy uznać za kubek. Wśród badanych niemieckich wynik był natomiast inny:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
T	B	eB	T	B	B	T	T
T	B	V	T	B	B	T	B
T	T	B	T	B	T	T	T
T	KB	V	Jumbotasse	V / B	T	T	T
KT/TT mit Untersetzer	T / KB	V	Große KT	B	Kaffee- pott	T (Täs- schen)	T
T	T	V	T	V	T	T	T
KT	B	V	T	V	T	T	T

W kontekście naszych rozważań szczególnie interesujący jest następujący komentarz badanych:

„Das ist eine schwierige Aufgabe – einige Gefäße konnten wir nicht direkt zuordnen, zumal nicht eindeutig klar ist, ob man Tassen an der Größe oder am Henkel festmachen sollte;“

Osoby polskojęzyczne badane w eksperymencie, pytane o prototyp kubka, podawały następujący opis: *„Kubek jest zwykle cylindryczny i ciężki oraz ma zwykle uszko.“*

Na podstawie wymienionych przez respondentów cech ustalić można następujące prototypowe cechy filiżanki i kubka w polszczyźnie:

filiżanka	kubek
– kształt czarki	– kształt walca
– zwykle podstawek	– wykonany z porcelitu
– wykonana z porcelany	– dosyć ciężki
– filigranowe, cienkie ścianki	– zwykle z uszkiem
– mieści niewielką ilość płynu	– ma większą pojemność niż filiżanka
– naczynie do kawy/herbaty/czekolady	– do różnych rodzajów płynów
– eleganckie okazje	– użytek codzienny

Na podstawie tych cech oraz przyporządkowań mniej prototypowych naczyń można stwierdzić, że w przypadku filiżanki najbardziej prominentna jest cecha delikatności, filigranowości oraz kształt czarki. To kruchość i delikatność oraz niewielki rozmiar naczynia nazywanego filiżanką jako prototypu decyduje w polszczyźnie o zaklasyfikowaniu bądź nie do zbioru filiżanek. Stąd naczynia 4 i 8 zostały mimo swego kształtu zaklasyfikowane jako kubki.

W przypadku kategoryzacji polskiej istotną rolę odgrywa też materiał, jak się wydaje mniej istotny dla kategoryzacji niemieckiej. Biorąc pod uwagę rodzaj materiału, należy w polszczyźnie wyodrębnić jeszcze jedną kategorię, a mianowicie szklankę:

RASTAL GLASTASSE „KENIA”

Original Rastal Glastasse

Material: **Glas**

Na prototypowy materiał wskazują też niektóre definicje słownikowe:

kubek «małe naczynie, z uszkiem lub bez uszka, służące zwykle do picia z niego napojów; także: zawartość tego naczynia» (SJP)

filiżanka «czarka z uszkiem, najczęściej porcelanowa lub fajansowa, używana do herbaty, kawy, czekolady, niektórych zup itp.» (SJP)

szklanka «szklane, cylindryczne naczynie bez pokrywy, o pojemności około 1/4 litra, przeznaczone do picia z niego napojów; także: zawartość takiego naczynia» (SJP)

Inne cechy wydają się wysuwać na plan pierwszy w przypadku niemieckiej pary TASSE / BECHER. Warto zwrócić szczególnie uwagę na cechę „uszko”. Ta cecha pojawia się zarówno w komentarzu respondentów, jak i w definicjach słownikowych. Definicja *Tasse* pokazuje ponadto, że forma w przypadku tego naczynia jest stosunkowo irrelevantna:

Tasse – kleines Trinkgefäß von unterschiedlicher Form mit einem Henkel an der Seite (Duden 2001)

Becher – höheres, etwa zylinderförmiges [Trink]gefäß [ohne Fuß], meist ohne Henkel (Duden 2001)

Uszko nie jest jednak cechą dystynktywną. Wskazuje na to m.in. klasyfikacja przedmiotu drugiego od lewej na eksperymentalnym zdjęciu, klasyfikowanego przez większość badanych jako (*Kaffee-)*Becher, mimo że na zdjęciu widoczne jest wyraźnie zarysowane ucho¹.

3. Podsumowanie

Kategoria KUBEK ma w języku polskim szerszą ekstensję niż w języku niemieckim, gdzie z kolei szerszą ekstensję ma TASSE. Naczynia klasyfikowane są do poszczególnych kategorii w obu językach według po części odmiennych kryteriów. Kategorie te nie są również rozłączne i można stwierdzić nakładanie się kategorii, co jest wyraźniejsze w języku niemieckim.

Powyzsze wywody mają relewancję praktyczną. Uświadomienie sobie niniejszych różnic pozwala np. wyjaśnić, dlaczego markowy produkt firmy Knorr nazywa się po niemiecku *Heisse Tasse*, a po polsku *Gorący Kubek*, por.:

Knorr Heisse Tasse Lauch-Creme

¹ W tym sensie nie do końca można zgodzić się z opisem Heinemann/Wiktorowicz (1995:600): „Als differenzierendes Sem können wir bei den Substantiven [+/-Henkel] aussondern, wobei in der Bedeutung von *Tasse* das Sem [+ Henkel] und in der Bedeutung von *Becher* das Sem [-Henkel] enthalten ist.“ Na tej samej stronie autorzy zauważają, że do wyrobu przedmiotów Tassen i Becher wykorzystywane są inne materiały niż szkło. Również to stwierdzenie trzeba w jego absolutnej formie odrzucić, por. powyżej „Henkelbecher, satiniertes Glas” (kubek z uszkiem, satynowane szkło).

Praktyczna relewancja jest jednak i innego rodzaju. W innym badaniu, w którym respondenci poproszeni zostali o przetłumaczenie zdania *Auf dem Tisch steht eine Tasse* żaden z badanych nie zaproponował rozwiązania innego niż: *Na stole stoi filiżanka*. Ten prosty przykład pokazuje, jak silnie gestalty doświadczeniowo-wyobrażeniowe języka ojczystego sterują naszym rozumieniem języka obcego.

Ma to istotne znaczenie również dla procesu przekładu. W zależności od rodzaju opisywanej sceny i kulturowego skryptu odpowiednikiem *Tasse* będzie w przekładzie raz *kubek*, raz *filiżanka*, a czasami *szklanka*. I tak opis eleganckiego przyjęcia sugerować będzie użycie leksemu *filiżanka*, sytuacja domowego śniadania czy kawy na biurku w biurze wpłynie raczej na wybór odpowiednika *kubek*, gdy natomiast *Tasse* pojawi się w kontekście przepisu kulinarnego jako wyznacznik miary, najlepszym polskim odpowiednikiem będzie *szklanka*.

Niniejsze ustalenia pozwalają postulować uwzględnienie semantyki prototypu oraz podstawowych informacji dot. stereotypu również w opracowaniach leksykograficznych. Kleiber (2003:18) pokazuje, że semantyka prototypu w wersji standardowej „nie jest cudownym rozwiązaniem”, jednakże:

- „(i) Pozwala włączyć do znaczenia wyrazu właściwości wyłączone przez model klasyczny, ponieważ są niekonieczne, a zatem uważane za wiedzę encyklopedyczną, to znaczy niejęzykową; są to mianowicie właściwości typowe czy stereotypowe.
- (ii) Dowodzi istnienia organizacji wewnętrznej w obrębie danej kategorii, której relewancja semantyczna przejawia się poprzez różne zjawiska zachodzące na płaszczyźnie dyskursu.
- (iii) Wytycza hierarchię kategorii, która znajduje nowe i obiecujące odbicie w organizacji hierarchii leksykalnej.”

Literatura:

- Heinemann M. / Wiktorowicz J. (1995): Die „Dose“ der Pandora? Zur Semantik von Gefäßbezeichnungen im Deutschen und Polnischen, [w:] Popp H. (red.): *Deutsch als Fremdsprache. An den Quellen eines Faches*. München, 597–609.
- Kleiber G. (2003): *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*. Kraków.
- Koller W. (1992): *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, 4., völlig neu bearbeitete Auflage. Heidelberg, Wiesbaden.
- Lakoff G. (1987): *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories reveal about the Mind*. Chicago and London.
- Rosch E. (1973): Natural Categories, [w:] *Cognitive Psychology*, 4, 328–350.
- Taylor J.R. (2001): *Kategoryzacja w języku. Prototypy w teorii językoznawczej*. Kraków.
- Wierzbicka A. (1999): *Język – umysł – kultura*. Wybór prac pod red. J. Bartmińskiego. Warszawa.

Słowniki:

Duden (2001) = *Duden. Deutsches Universalwörterbuch*. 4. Aufl. Mannheim. [CD-ROM].

Langenscheidts Taschenwörterbuch. [CD-ROM].

PSNP (1987) = Chodera, J. / Kubica, S.: *Podręczny słownik niemiecko-polski*. Warszawa.

PSPN (1993) = Bzdęga, A. / Chodera, J. / Kubica, S.: *Podręczny słownik polsko-niemiecki*. Warszawa.

SJP (2004) = *Słownik języka polskiego PWN*. Warszawa. [CD-ROM].

WSPN (1988) = Piprek, J. / Ippoldt, J.: *Wielki słownik polsko-niemiecki*. Warszawa.

**Zur Prototypentheorie im Kontext der Sprach-
und Kulturkontakte sowie der Überstzung****Zusammenfassung**

Im Beitrag wird am Beispiel der Kategorien TASSE/BECHER des Deutschen und KUBEK/FILIŻANKA des Polnischen die Relevanz der Prototyptheorie für Semantik im Sprachvergleich sowie für Übersetzung aufgezeigt. Es wird bewiesen, dass diese Kategorien keine einfache 1:1-Zuordnung zulassen und die beiden Mengen vor allem im Deutschen sich häufig überlappen, was in den gängigen Wörterbüchern keine Widerspiegelung findet. Es werden Eigenschaften besprochen, die bei der Einordnung in eine der beiden Klassen eine Rolle spielen. Um ein richtiges Äquivalent auszuwählen, müssen nicht nur die Beschaffenheit der Artefakte, sondern auch situative Anwendungsfaktoren berücksichtigt werden, etwa wie elegant oder alltäglich der Trinkanlass ist. Es wird postuliert, derartige Informationen zum Prototyp und Stereotyp in Wörterbücher aufzunehmen.